

ԷՍԹԵՐ ՓՈԼ ԼԱՎԺՋՅՑ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԲԺՇԿՈՒՀՈՒ ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ ԱՂԵՏԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Գոհար Վ. Խանումյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ, Հայաստան

Հոդվածում ներկայացվում է ամերիկացի բժշկուհի Էսթեր Փոլ Լավջոյի փորձառությունը Չմյունխայի աղետի օրերին. նա Չմյունխա է գնում իբրև «Ամերիկացի կանանց հոսպիտալներ» (այսուհետ՝ ԱԿՀ) ծառայության ներկայացուցիչ: Լավջոյի և նրա ղեկավարած ԱԿՀ ծառայության բժշկական նպաստամատույց գործունեության վերաբերյալ հայ պատմագրության մեջ հիշատակումներ գրեթե չկան այն դեպքում, երբ այս հեղինակը բազմիցս հղվում է որպես սկզբնաղբյուր Չմյունխայի աղետի, հույն և հայ գաղթականներին բժշկական նպաստամատույց օգնության կազմակերպման վերաբերյալ օտարալեզու ուսումնասիրություններում և մասնագիտական գրականության մեջ:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում նաև ԱԿՀ ծառայության ստեղծման պատմությանը և սկզբնական շրջանի գործունեությանը:

Բանալի բառեր՝ Չմյունխայի աղետ, Հայոց ցեղասպանություն, Ամերիկացի կանանց հոսպիտալներ, Ամերիկացի բուժաշխատող կանանց ազգային ասոցացիա, հույն-թուրքական պատերազմ:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 01.08.2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 13.10.2022:

The article was submitted on 01.08.2022 and accepted for publication on 13.10.2022.

Статья поступила 01.08.2022 и была принята к публикации 13.10.2022.

Ինչպես հղել՝ Գոհար Վ. Խանումյան, «Էսթեր Փոլ Լավջոյ. ամերիկացի բժշկուհու փորձառությունը Չմյունխայի աղետի ժամանակ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 2 (2022), 74-89:

How to cite: Gohar V. Khanumyan, “Esther Pohl Lovejoy: The Experience of American Woman Physician during Smyrna Disaster,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 10, no. 2 (2022): 74-89.

Как ссылаться: Гоар В. Ханумян, “Эстер Поль Лавджой: опыт американского врача во время катастрофы в Смирне,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 2 (2022): 74-89.

Ներածություն

1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին քեմալական բանակը, Մուսթաֆա Քեմալի հրամանատարությամբ, մտնում է Չմյուռնիա և իրագործում տեղի հայ և հույն բնակչության կոտորածը: Սեպտեմբերի 13-ին քեմալականները հրդեհում են քաղաքը: Փախչելով կոտորածից և հրդեհից՝ քրիստոնյա բնակչությունը հիմնականում ապաստան է գտնում քաղաքի նավամատուցում՝ հույս ունենալով այդկերպ գոնե տարհանվելու Էգեյան ծովում գտնվող օտարերկրյա նավերով: Քաղաքում գտնվող օտարերկրացիներից շատերը փորձում էին իրենց ուժերի հնարավորության սահմաններում օգնել աղետոյալ քրիստոնյաներին: Նրանց շարքերում էր ամերիկացի բժշկուհի Էսթեր Փոլ Լավջոյը, որը, մեծ հաշվով, անհայտ է հայ գիտական հանրության համար:

20-րդ դարի սկզբին ԱՄՆ-ում Էսթեր Փոլ Լավջոյը նշանակալի դեր է ունեցել հանրային առողջության բարեփոխման, կանանց ընտրական իրավունքի՝ համար մղվող պայքարում և իր թեկնածությունն է առաջադրել Սենատի ընտրություններում: Առաջին աշխարհամարտից հետո նա մեծ ներդրում է ունեցել բժշկական միջազգային օգնության կազմակերպման ոլորտում՝ դառնալով դրա առանցքային դերակատարներից:

Էսթեր Քլեյսոն Փոլ Լավջոյ. կենսագրական ակնարկ

Էսթեր Քլեյսոնը ծնվել է 1869 թ. նոյեմբերի 16-ին Սիրեքում (Վաշինգտոնի նահանգ, ԱՄՆ): Նրա բրիտանացի ծնողները՝ Էդվարդ և Աննի Քլեյսոնները, վերջնականապես Պորտլենդ են տեղափոխվում 1883 թ.: 1890 թ. Էսթերն ընդունվում է Օրեգոնի համալսարանի բժշկական բաժինը, որի ուսման վարձը վաստակում է խանութներում գանձապահ աշխատելով²: Բժշկի մասնագիտությունն ընտրած կանայք ԱՄՆ-ում 19-րդ դարի վերջին դեռևս բացառություն էին կազմում, ուստի իր ժամանակակիցների շրջանում նա երկրորդ կինն էր, որն ավարտել էր Օրեգոնի համալսարանի բժշկական բաժինը: Էսթերը մասնագիտանում է մանկաբարձության և գինեկոլոգիայի ոլորտն-

1 *Women's suffrage*, կանանց ընտական իրավունք. 19-րդ դարի կեսերից սկսած՝ ԱՄՆ-ում և Եվրոպայում ստեղծվել են մի շարք կազմակերպություններ, որոնք պայքարում էին կանանց՝ տղամարդկանց հետ հավասար ընտրական իրավունք ստանալու համար: Այդ պայքարի մասնակիցները կոչվում էին սուֆրաժիստներ: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո գրեթե բոլոր արևմտյան երկրներում կանայք ընտրական իրավունք ստացան: Բացառություն են կազմել Ֆրանսիան և Շվեյցարիան, որտեղ կանայք ընտրական գործընթացներին մասնակցել կարողացել են համապատասխանաբար 1944 և 1979 թթ.: Ամերիկյան սուֆրաժիստներից շատերն իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրեցին Համիդյան կոտորածների և Հայոց ցեղասպանության ընթացքում: Այս մասին տե՛ս Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (New York: Harper Collins publisher, 2003):

2 Kimberly Jensen, “Esther Clayson Pohl Lavejoy (1896-1967),” https://www.oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_/#.Y2zrbegzaUk, դիտվել է՝ 08.07.2022:

երում³: Հետագայում մասնագիտական վերապատրաստումներ է անցնում Վիեննայում (1904) և Բեռլինում (1911)⁴:

Ավարտելուց անմիջապես հետո Էսթերն ամուսնանում է իր համակուրսեցու՝ Էմիլ Փոլի հետ: Նրա ընտանեկան կյանքը, սակայն, երջանիկ և խաղաղ չի ստացվում. միակ որդին՝ յոթնամյա Ֆրեդերիկը, մահանում է 1908 թ. պերիտոնիտից (որովայնամզի բորբոքում), իսկ 3 տարի անց՝ սիրելի ամուսինը՝ Ալյասկայում էնգեֆալիտի (գլխուղեղի բորբոքում) համաճարակից: 1912 թ. Էսթերը կրկին ամուսնանում է Պորտլենդում գործարար Ջորջ Լավջոյի հետ, սակայն 1920 թ. նրանք ամուսնալուծվում են⁵:

Չնայած անձնական կյանքում ունեցած դժբախտություններին և անհաջողություններին՝ Էսթերը մասնագիտական կյանքում բավականին հաջողակ էր: Նրա՝ բժշկի կարիերան սկսվում է 1905 թ., երբ Պորտլենդի քաղաքապետ՝ մասնագիտությամբ բժիշկ Հարրի Լեյնը⁶ նրան նշանակում է առողջապահության հարցերով քաղաքային խորհրդի անդամ: 1907-1909 թթ. Էսթեր Փոլը դառնում է Պորտլենդի սանիտարական բժիշկը. իր ժամանակակիցների շրջանում նա առաջին կինն էր, որ զբաղեցրել է այդպիսի պաշտոն ԱՄՆ-ի խոշոր քաղաքում⁷: Իր այս գործունեության ընթացքում նա կազմակերպում է քաղաքում մաքուր սննդի, ջրի և հատկապես մաքուր կաթի⁸ օգտագործման միջոցառումները⁹, կարգավորում է աղբահանության հարցը, դպրոցական երեխաների բժշկական ստուգումը՝ կանխարգելելու տարածված ինֆեկցիաները: Հենց նրա հետևողական ջանքերի շնորհիվ է, որ Պորտլենդը 1907-1908 թթ. հաղթահարում է առնետներից տարածվող բուբոնային ժանտախտի համաճարակը¹⁰:

Մասնագիտական բուռն գործունեությունից բացի Էսթեր Փոլը նաև 1906-1912 թթ. Օրեգոնում կանանց իրավունքների ակտիվ պաշտպան էր: Նա հիմնադրում է «Բոլորի համար հավասար ընտրական իրավունքի լիգան» (Everybody's Equal Suffrage League)¹¹:

3 “Esther Pohl Lavejoy, papers, 1870-1995,” <https://archiveswest.orbiscascade.org/ark:/80444/xv239989>, դիտվել է՝ 08.07.2022:

4 “Celebrating America’s women’s physicians; Dr. Esther Clayson Pohl Lavejoy; biography,” https://cfmedicine.nlm.nih.gov/physicians/biography_205.html դիտվել է՝ 08.07.2022:

5 Kimberly Jensen, “Esther Clayson Pohl Lavejoy (1896-1967),” https://www.oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_/#.Y2zrbegzaUk, դիտվել է՝ 08.07.2022:

6 Հարրի Լեյն (1855-1917), հասակարական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ, ԱՄՆ սենատոր (1912): Երկու անգամ՝ 1905 թ. և 1907 թ., ընտրվել է Պորտլենդի քաղաքապետ:

7 Dr. Esther Clayson Pohl Lavejoy, Biography, https://cfmedicine.nlm.nih.gov/physicians/biography_205.html, դիտվել է՝ 07.08.2022:

8 Որդու մահից հետո՝ մոտավորապես 1910 թ., Էսթեր Փոլը զեկուցում է կազմում, որտեղ ներկայացնում է մանկական մահացության դեպքերը, պատճառները, քննարկում մաքուր կաթի օգտագործման եղանակները և այլն: Մանրամասն տե՛ս <https://digitalcollections.ohsu.edu/concern/etds/dz010q33c>, դիտվել է՝ 07.08.2022:

9 Ի դեպ, Էսթեր Փոլի որդու անժամանակ մահը հենց ոչ մաքուր կաթի օգտագործման հետևանք էր:

10 Այս մասին մանրամասն տե՛ս Law Steve, “Lovejoy’s city work shines in new light,” 17 October 2012, <https://pamplinmedia.com/pt/9-news/121333-lovejoys-city-work-shines-in-new-light>, դիտվել է՝ 07.07.2022: Տե՛ս նաև Lou Ureneck, *Smyrna, September 1922: The American Mission to Rescue Victims of the 20th Century’s First Genocide* (New York: HarperCollins publishers, 2016), 352.

11 Kimberly Jensen, “Esther Clayson Pohl Lovejoy (1896-1967),”

«Ամերիկացի կանանց հոսպիտալներ» ծառայության ստեղծումը և գործունեությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում բազմաթիվ կին բուժաշխատողներ իրենց մասնագիտական օգնությունն էին ցուցաբերում ինչպես զինծառայողներին՝ դաշտային հոսպիտալներում, այնպես էլ քաղաքացիական բնակչությանը, որոնք տուժել էին պատերազմի հետևանքով ստեղծված հումանիտար աղետից: Սակայն նրանց ծառայությունը, ի տարբերություն արական սեռի բժիշկների, զինվորական ծառայություն չէր համարվում, ինչը, արդարացիորեն, հարուցում էր կին բժիշկների դժգոհությունը¹², մինչդեռ արտասահմանում պատերազմին մասնակցող բժշկի աշխատանքը մեծ հնարավորություններ էր ընձեռնում պրոֆեսիոնալ աճի համար¹³: Այս կապակցությամբ Լավջոյը գրում է. «Մեր կառավարությունը նախատեսում էր բուժքույրերի զինվորագրում, սակայն՝ ոչ կին բժիշկների: Սա սխալ էր... Բժշկական մասնագիտության տղամարդիկ գորակոչվել են... Պետությունը պատրաստ էր տրամադրել տրանսպորտ, շինություններ, բժշկական և հոսպիտալային պարագաներ, չափաբաժիններ, կոչումներ, աշխատավարձ, ապահովագրություն... Բժշկական մասնագիտության կանայք չեն գորակոչվել, բայց նրանք որոշեցին ամեն դեպքում գնալ: Պատերազմական ծառայության կոմիտեներում տարբեր նահանգներում նշանակվեցին կին բժիշկների խմբեր՝ հոսպիտալային ստորաբաժանումների կազմակերպման համար»¹⁴: Ի թիվս այլ պատճառների՝ պատերազմում մինևսյն մասնագիտություն ունեցող նաև սեռային խտրականությունը նպաստեց, որ 1915 թ. նոյեմբերին ամերիկացի բժշկուհի Բերթա Վան Հուսենը¹⁵ հիմնադրի Ամերիկացի բուժաշխատող կանանց ազգային ասոցիացիան¹⁶ (այսուհետ՝ ԱԲԿԱԱ) ԱՄՆ-ում¹⁷:

Նշենք, որ 1910-ական թթ. Միացյալ Նահանգներում կին բժիշկների թիվը զգալիորեն աճել էր 19-րդ դարավերջի տվյալների համեմատ՝ հասնելով շուրջ 9 000 պրակտիկ կին բժիշկների, որը կազմում էր բժշկական մասնագիտություն ունեցող

https://www.oregonencyclopedia.org/articles/lovejoy_esther_clayson_pohl_1869_1967_/#.Y2zrbegzaUk, դիտվել է՝ 07.07.2022:

12 Esther Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans* (New York: The MacMillan company, 1927), 7.

13 Ellen More, "The American Medical Women's Association and the Role of the Woman Physician, 1915-1990," *Library Publications and Presentations* (1990): 165.

14 Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, 7.

15 *Բերթա Վան Հուսեն* (1863-1952), ամերիկացի բժիշկ, Ամերիկացի բուժաշխատող կանանց ազգային ասոցիացիայի առաջին նախագահ:

16 *American Medical Women National Association* (AMWA), Ամերիկացի բուժաշխատող կանանց ազգային ասոցիացիա (ԱԲԿԱԱ). նպատակն է առաջ մղել կանանց բժշկության ոլորտում՝ խթանելով նրանց կրթությանը, առաջնորդությանը, ինչպես նաև պաշտպանել նրանց շահերը և բարելավել կանանց առողջությունը բժշկական հետազոտությունների շնորհիվ: ԱԲԿԱԱ-ն առ այսօր ակտիվորեն գործում է: ԱԲԿԱԱ գործունեության պատմության, առաքելության մասին մանրամասն տե՛ս "AMWA advances women in medicine: Our history and our impact," <https://www.amwa-doc.org/about-amwa/history/>, դիտվել է՝ 07.08.2022:

17 Մանրամասն տե՛ս More, "The American Medical Women's Association," 165-180:

անձանց մոտավորապես 5-6 %-ը¹⁸: Դեռ 1917 թ. հունիսին, երբ ԱՄՆ-ն արդեն մտել էր պատերազմի մեջ¹⁹, Նյու Յորքում ԱԲԿԱԱ-ն որոշում է ստեղծել Պատերազմական դեպարտամենտ, որի առաջին նախագահն է դառնում Ռոզալի Սլոյթեր Մորթոնը²⁰: Շարաքներ անց Պատերազմական դեպարտամենտը վերանվանվում է Ամերիկացի կանանց հոսպիտալների ծառայության²¹: Այդ ընթացքում Լավջոյը՝ որպես ԱԲԿԱԱ-ի պաշտոնական ներկայացուցիչ²², մեկնում է ռազմաճակատի վերածված Ֆրանսիա՝ աշխատելով Ամերիկյան Կարմիր խաչի հոսպիտալում²³: Պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալով հայրենիք՝ նա մեկուկես տարի ԱՄՆ-ում դասախոսություններ էր կարդում Ֆրանսիայում ունեցած իր փորձառության մասին, ինչը ներկայացնում է իր առաջին գրքում²⁴:

Չնայած Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում ԱԿՀ-ն չկարողացավ գործուն մասնակցություն ունենալ, սակայն պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1918 թ. նոյեմբերին, գործարկեց բավականին հաջողված առաքելություն: Ստանալով Կարմիր խաչի աջակցությունը²⁵ ԱԿՀ-ն արտասահման ուղարկեց կանանց հոսպիտալային ստորաբաժանումներ: Այդ նպատակի համար հանգանակություններին հավաքվեց շուրջ 300 000 դոլար²⁶: Կարճ ժամանակահատվածում՝ մեկ տարվա ընթացքում, ավելի քան 1 000 բժշկուհի գրանցվեց ԱԿՀ-ին²⁷: Ծառայության բոլոր աշխատակիցները կամավորներ էին և վարձատրվում էին միայն իրենց կարիքներին համապատասխան²⁸: Նրանք կրում էին իրենց ծառայության հատուկ համազգեստը, որի վրա ամրացված էր ԱԿՀ-ի վեներելը՝ “AWH” գրությամբ: Լավջոյն իրավացիորեն գրում է, որ «Ամերիկացի կանանց հոսպիտալները՝ որպես մարդասիրության ձեռքբերում, ուրույն տեղ են զբաղեցնում օտարերկրյա օգնության /relief/ [իրականացման] գործում»²⁹: Իր գործունեության սահմաններում ԱԿՀ-ն հովանավորում էր հոսպիտալներին, որբանոցներին մեկուսարաններին, ինչպես նաև, օրինակ, մինչև 1923 թ. վճա-

18 Նույն տեղում, 165:

19 1917 թ. ապրիլի ապրիլի 2-ին ԱՄՆ-ը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և խախտեց իր չեզոքությունը, որը որդեգրել էր պատերազմի սկզբից: Մանրամասն տե՛ս Կարեն Գասպարյան, *ԱՄՆ արտաքին քաղաքականությունը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին. 1914-1917 թթ. դասախոսությունների նյութեր* (Երևան, ԵՊՀ, 2016):

20 Ռոզալի Սլոյթեր Մորթոն (1872-1968), ամերիկացի բժշկուհի, վիրաբույժ, Կոլումբիա համալսարանի առաջին կին պրոֆեսոր:

21 More, “The American Medical Women’s Association,” 167.

22 Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, 8.

23 Նույն տեղում, 12: Տե՛ս նաև՝ Ureneck, *Smyrna, September 1922*, 353:

24 Esther Pohl Lovejoy, *The House of the Good Neighbor* (New York: The MacMillan company, 1919).

25 Pohl Lovejoy, *Certain Samaritans*, 9.

26 Նույն տեղում, 11:

27 Նույն տեղում, 10:

28 Նույն տեղում, 9:

29 Նույն տեղում, 6:

րում էր Գյումրու հոսպիտալների բուժաշխատողների աշխատավարձը, որոնք բուժում էին տրախոմայով հիվանդ ավելի քան քսան հազար երեխայի³⁰:

1919 թ. ԱԿՀ ծառայության ղեկավար է ընտրվում Էսթեր Փոլ Լավջոյը. նա, փոխարինելով նախորդին՝ Ռոզալի Սլույթեր Մորթոնին, առաքելությունն ստանձնում է մինչև իր մահը՝ 1967 թ.: Լավջոյի ղեկավարության ընթացքում ԱԿՀ-ը մեծապես ընդլայնում է իր գործունեության տարածքը՝ ընդգրկելով նորանոր շրջաններ (Ֆրանսիա, Բալկաններ, Թուրքիա, Հայաստան և այլն): Ի դեպ, 1919 թ. հոկտեմբերին Լավջոյի ջանքերով հիմնադրվում է նաև Բժիշկ կանանց միջազգային ասոցիացիան (այսուհետ՝ ԲԿՄԱ)³¹, որի առաջին նախագահ է ընտրվում միջազգային հեղինակություն վայելող 50-ամյա փորձառու բժշկուհին՝ Էսթեր Փոլ Լավջոյը³². փաստորեն, արդեն իսկ արտակարգ իրավիճակներում աշխատելու փորձառություն ունենալով, իրեն դրսևորում է իբրև բժշկական նպաստամատույց գործի հմուտ կազմակերպիչ:

Արդեն 1919 թ. մարտին ԱԿՀ-ի ութ աշխատակից ժամանում են Թուրքիա. Մարաշում, հետագայում՝ Իզմիրում, բժշկի իր առաքելությունն իրականացնում էր Մելյոլ Էլիոթը, Մալաթիայում՝ բժիշկ ՄըքԼեոդը, Տրապիզոնում՝ բժիշկ Նորթմանը³³: Այստեղ ծառայությունն ակտիվորեն համագործակցում էր Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի հետ³⁴:

Իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում

Ռ-ազմաքաղաքական իրավիճակը Թուրքիայում ծայրահեղ սրված էր: Լավջոյն այս առնչությամբ գրում է. «1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուդրոսի զինադադարի կնքումից հետո... խաղաղությունը հաստատվեց միայն թղթի վրա: Թուրքիան ջախջախված էր, իսկ հաղթանակած պետություններն ի վերջո ազատել էին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակներին»³⁵: Էսթեր Փոլ Լավջոյն իր գործունեության այս փուլը ներկայացնում է հեղինակային «Իրական սամարացիներ» (Certain Samaritans) գրքում: Այն պատմական կարևոր իրադարձությունների ականատեսի արժեքավոր սկզբնաղբյուր է՝ փաստերի գրագետ շարադրմամբ, նաև՝ վերլուծություններով:

Առաջին համաշխարհային պարերազմում պարտված, քայքայված և տարածքային կորուստներ կրած Օսմանյան կայսրությունն ամիսներ անց ներքաշվում է նոր՝

30 Isabel Kaprielian-Churchill, *Sisters of Mercy and Survival: Armenian Nurses, 1900-1930* (Antelias: Printing House of the Armenian Catholicosate of Cilicia, 2012), 269-270.

31 *Medical Women's International Association* (MWIA), Բժիշկ կանանց միջազգային ասոցիացիա (ԲԿՄԱ). 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ից հոկտեմբերի 26-ը Նյու Յորքում ԱԲԿԱԱ-ի և ՀԿՀ-ի ջանքերով գումարվում է կին բժիշկների առաջին միջազգային համաժողովը, որին մասնակցում էին աշխարհի 16 երկրից 140 պատվիրակ. որոշում է ընդունվում հիմնել Բժիշկ կանանց միջազգային ասոցիացիան, որն առ այսօր ակտիվորեն գործում է:

32 More, "The American Medical Women's Association," 168.

33 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 75.

34 Նույն տեղում, 81:

35 Նույն տեղում, 74:

հույն-թուրքական պատերազմի մեջ, երբ 1919 թ. մայիսի 15-ին հունական զորքերն իրենց հսկողության ներքո են վերցնում Չմյուռնիա քաղաքը³⁶: Հունական զորքերի առաջխաղացմանը³⁷ զուգահեռ Թուրքիայում ազգայնական շարժումը՝ Մուսթաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, լայն թափ է ստանում: 1919 թ. սեպտեմբերին Սեբաստիայում տեղի ունեցած համաժողովից հետո Քեմալը, փաստորեն, իր ձեռքում է կենտրոնացնում իշխանությունը քեմալականների հսկողության ներքո գտնվող տարածքներում³⁸, իսկ 1920 թ. ապրիլի 23-ին տեղի է ունենում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (ԹԱՄԺ) անդրանիկ նիստը. Մուսթաֆա Քեմալն ընտրվում է նախագահ³⁹:

Հույն-թուրքական պատերազմում բեկումնային եղավ 1921 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Սաքարիա գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, որն ավարտվեց քեմալականների հաղթանակով: Քեմալականների՝ Պոնտոսի հունաթափումից և հունական զորքի իրար հաջորդող մի քանի պարտություններից հետո թուրքական հաջորդ թիրախը Չմյուռնիան էր: Խուճապահար նահանջող հունական զորքի հետ բազմահազար հույն բնակիչներ՝ վախենալով քեմալականների հաշվեհարդարից, սկսեցին գանգվածաբար լքել իրենց բնակավայրերը՝ նահանջելով Չմյուռնիա⁴⁰: Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Չմյուռնիայի փողոցներում կար շուրջ 150 000 անօթևան գաղթական⁴¹, որոնց շրջանում մոլեգնում էին սովն ու տարբեր համաճարակները⁴²: Նշենք, որ նախքան քեմալականների գրավումը, որոշ տվյալներով, Չմյուռնիայում ապրում էր շուրջ 500 000 օսմանահպատակ քրիստոնյա⁴³ գլխավորապես հայեր և հույներ: Դեռ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Օսմանյան Թուրքիայի և դաշնակիցների միջև ստորագրված Սևրի պայմանագրի համաձայն՝ Չմյուռնիան պետք է կառավարվեր

36 Տե՛ս Գևորգ Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական սողնոր (1914-1923թթ.)* (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012), 108-133:

37 1920 թ. հունիսին հունական զորքերն սկսեցին լայնածավալ հարձակում դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը և գրավեցին Բուրսան, Ադրիանապոլիսը, իսկ 1921 թ. ամռանը, հակառակ քեմալականների մի շարք հաղթանակների, հունական բանակը հասավ ընդհուպ Անկարայի մատույցների մոտ: Այդ ծանր պայմաններում Քեմալը ԹԱՄԺ-ի կողմից նշանակվեց գերագույն հրամանատար՝ ստանալով անսահմանափակ լիազորություններ: Այս մասին տե՛ս Ռուբեն Սաֆրաստյան, Ռուբեն Մելքոնյան, Արթուր Դումանյան, Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, Հակոբ Չաքրյան, Անուշ Հովհաննիսյան (պատ. խմբ.՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան), *Թուրքիայի հանրապետության պատմություն, բուհական դասագիրք* (Երևան, ԵՊՀ, 2014), 32-33:

38 1919 թ. վերջին քեմալականները սկսեցին իրենց հակահայկական գործողությունները կիլիկիայում՝ 1920-1921 թթ. ընթացքում հայաթափելով Մարաշը, Հաճընը, Այնթապը, Չելթոնը: Իսկ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին Թուրքիան նվաճողական պատերազմ սկսեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

39 Ռուբեն Սաֆրաստյան, Ռուբեն Մելքոնյան և ուրիշներ, *Թուրքիայի հանրապետության պատմություն*, 24-31:

40 Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում*, 126:

41 Giles Milton, *Paradise Lost: Smyrna 1922: The Destruction of a Christian City in the Islamic World* (New York: Basic Books, 2008), 236.

42 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 84.

43 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of the City* (USA: Newmark press, 1998), 265.

Հունաստանի կողմից 5 տարով, սակայն նավահանգստում պետք է բարձրացված մնար սուլթանական դրոշը: Ժամկետի ավարտից հետո այն պետք է փոխանցվեր Հունաստանին, եթե տեղական խորհրդարանը կամ հանրաքվեն այդպես որոշեր⁴⁴: 1922 թ. սեպտեմբերի 8-ին հունական բարձրագույն քաղաքացիական կառավարիչ Ստեփանոսի Չմյունիայից հեռագել էր. մինչ այդ քաղաքը լքել էր նաև հունական զորքը⁴⁵ այդպիսով անպաշտպան թողնելով Չմյունիայի քրիստոնյա բնակիչներին և այստեղ ապաստանած գաղթականներին քեմալական վերահաս հարձակումից:

Նախքան Չմյունիայի աղետը Լավջոյը 1922 թ. կարճատև աշխատանքային այցով լինում է նոր խորհրդայնացված Հայաստանում՝ Ալեքսանդրապոլում (այժմ՝ Գյումրի), Ջալալ-օղլիում (այժմ՝ Ստեփանավան) և Երևանում⁴⁶, ապա սեպտեմբերին իր գործընկեր բժիշկ Մելքը Էլիոթի հետ մեկնում Ժնև՝ մասնակցելու Բուժաշխատող կանանց միջազգային ասոցիացիայի 2-րդ կոնֆերանսին⁴⁷: Հենց այդ ընթացքում ստանալով Չմյունիայի աղետի մասին տեղեկությունը՝ նրանց ծրագրերը փոխվում են:⁴⁸ Այն ստիպեց Չմյունիայում նպաստամատուց կազմակերպություններին անհապաղ միավորել իրենց բոլոր միջոցները և գործել Աղետի նպաստամատուց կոմիտեի (Disaster Relief Committee) ներքո՝ ծովակալ Բրիստոլի⁴⁹ ղեկավարությամբ:⁵⁰ Հարկ է նշել, որ դեռ սեպտեմբերի 3-ին Չմյունիայում ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը հեռագիր էր ուղարկել ծովակալ Բրիստոլին՝ խնդրելով, որ վերջինս դիմի Պետդեպարտամենտին, և ԱՄՆ միջամտությամբ կանխվի վերահաս աղետը, սակայն նրանից ստացել էր բացասական պատասխան⁵¹:

Սեպտեմբերի 9-ին քեմալական զորքը մտնում է անպաշտպան մնացած Չմյունիա⁵²: Սեպտեմբերի 12-ից քեմալական զինվորականներն սկսում են ձերբակալել չափահաս հայ տղամարդկանց, որը Հորթոնը բնութագրում է որպես «հայերի որս»: Սեպտեմբերի 13-ին քեմալականները հրկիզում են⁵³ քաղաքի պաշարված հայկական

44 Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում*, 116:

45 Նույն տեղում, 126: Տե՛ս նաև՝ George Horton, *The Blight of Asia* (Indianapolis: The Bobbs-Merrill company, 1926), 121:

46 Այս ժամանակահավածում Ալեքսանդրապոլում, Ջալալօղլիում և Երևանում Էսթեր Փոլ Լավջոյի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Lovejoy, *Certain Samaritans*, 99-130:

47 *The Armenian Genocide. Prelude and aftermath. As reported in the U. S. press. The New York Times (1915-1922)*, vol. 2, comp. and ed. rev. Vahan Ohanian, Ara Ketibian (Mekhitarist publication, 2018), 1796.

48 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 132.

49 *Մարկ Լավբերտ Բրիստոլ* (1868-1939), ԱՄՆ նավատորմի ծովակալ. հայտնի էր հայերի և հույների նկատմամբ ոչ բարյացակամ վերաբերմունքով:

50 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 132-133.

51 Վարդանյան, *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում*, 126:

52 Horton, *The Blight of Asia*, 127.

53 Քաղաքի հրկիզման կապակցությամբ 1924 թ. Լոնդոնում դատ է բացվում, որտեղ ակնատես 42 հոգի վկայություն է տալիս՝ ապացուցելով, որ Չմյունիան միտումնավոր հրկիզել են թուրքերը: Վկաներից էր նաև հայազգի Արուսյակ Միսյանը: Մանրամասն տե՛ս Lou Ureneck, *Smyrna, September 1922: One American's Mission to Rescue Victims of the 20th Century's First Genocide* (New York: Ecco, 2016), 231: Թուրքերի կողմից Չմյունիայի հրկիզման վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում

թաղերը: Չմյուռնիայի աղետի ակնաստեսն հայ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանն իր օրագրության մեջ գրում է. «Հրդեհը կը տարածուի երկու թեւի վրա, մեկը եկեղեցին վերի մասը գտնուող Հայնոցի մասը, միւսը՝ Առաջնորդարանի եւ նորկերտ խանութներու դէմը գտնուող շէքերը՝ մինչեւ Մէլլիսանէի պողոտա: Այս երկու թեւերն անջատ են եւ յայտնի է թէ հրդեհը դիտումնատր է եւ մէկէ անլի տեղեր կրակ տրուած է միաժամանակ»⁵⁴: Տարածվող հրդեհը, որն ավելի էր ուժգնանում հարավային քամուց, շրջափակման մեջ հայտնված քրիստոնյաների շրջանում անասելի խուճապ է առաջացնում: Իրավիճակն օրհասական է դառնում նաև այն պատճառով, որ քաղաքը գրավելուց հետո թուրքերն իրենց հսկողության տակ են վերցնում նավամատուցում գտնվող առագաստանավերն ու մակույկները, կտրում դրանց թիակները, որպեսզի քրիստոնյաները հնարավորություն չունենան մոտենալ օտարերկրյա գրահանավերին և շոգենավերին⁵⁵: «Երեք մահասարսուռ ազդակներու՝ հուրի, սուրի և ջուրի միջև կը գտնուինք: Մեր վիճակը բոլորովին յուսահատական է», – գրում է բժիշկ Խաչերյանն իր օրագրում⁵⁶: Երբեմնի հարուստ ու հիանալի ճարտարապետությամբ, սակայն արդեն ավերված քաղաքում սկսվել էր թալան, կողոպուտ, անպաշտպան մնացած բնակչությունը ենթարկվում էր զանգվածային սպանությունների և բռնաբարությունների⁵⁷: Փողոցները լիքն էին անթաղ մնացած դիակներով⁵⁸, ինչի հետևանքով օրեցօր վատթարանում էր սանիտարական և հումանիտար վիճակը⁵⁹: Հրդեհի մարումից հետո ակնհայտ էր, որ անհրաժեշտ է անհապաղ կազմակերպել Չմյուռնիայում օրհասական վիճակի մեջ գտնվող դեռևս ողջ մնացած շուրջ 250 000 հայերի և հույների տարահանումը⁶⁰: Իրավիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ քեմալականների՝ Չմյուռնիան լքելու քրիստոնյաներին տրված վերջնաժամկետը սեպտեմբերի 30-ն էր: Մինչ այդ՝ սեպտեմբերի 16-ին, հրապարակվել էր հրաման, ըստ որի 17-45 տարեկան բոլոր հայ և հույն տղամարդիկ համարվում էին ռազմագերի, և արգելվում էր նրանց ելքը Չմյուռնիայից. նրանք պետք է արստրվեին Թուրքիայի ներքին շրջաններ:

նաև ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը: Տե՛ս Horton, *The blight of Asia*, 144-149:

54 Տօթթ. Կարապետ Խաչերյան, *Չմիւռնիական արկածներս 1922-ին*, կազմ. և թարգմ.՝ Դորա Մաքայեան (Մոնթրէալ, Arod books, 1995), 18:

55 Խաչերյան, *Չմիւռնիական արկածներս*, 20: Տե՛ս նաև՝ Lovejoy, *Certain Samaritans*, 142:

56 Խաչերյան, *Չմիւռնիական արկածներս*, 21:

57 Housepian Dobkin, *Smyrna 1922*, 189; Horton, *The Blight of Asia*, 153.

58 Չմյուռնայի կոտորածներում թուրքերի կողմից սպանված հայերի և հույների թիվը կազմում է շուրջ 100 000, իսկ Օսմանյան կայսրության ներքին շրջաններ արստրվածների թիվը՝ մոտ 160 000. նրանցից շատերը անհետ կորել են: Այս մասին տե՛ս Milton, *Paradise Lost*, 372:

59 Նույն տեղում, 354:

60 Ureneck, *Smyrna*, 234.

Էսթեր Փոլ Լավջոյը՝ Զմյուռնիայի աղետի ականատես

Սեպտեմբերի 19-ին, երբ Լավջոյը «Դոչ» (Dotch) նավով⁶¹ հասնում է Զմյուռնիայի նավահանգստի մատույցներին⁶², քաղաքի 2/3-ը արդեն հրդեհից ոչնչացված էր (13 100 շինություն՝ բնակելի տներ, հիվանդանոցներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, ֆաբրիկաներ՝ ընդհանուր առմամբ՝ 250 միլիոն դոլար արժեքով⁶³), իսկ թուրքական և փոքր հրեական թաղամասերը գրեթե անվնաս էին մնացել⁶⁴:

Մոտենալով նավահանգստին՝ Լավջոյը նավից տեսնում է Էգեյան ծովում կանգնած ամերիկյան, բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական ռազմանավեր, որոնք, պահպանելով չեզոքությունը, չէին միջամտում թուրքական բանակի կողմից իրագործվող կոտորածներին, Լավջոյի բնութագրմամբ՝ հողոքոստին⁶⁵: Աղետի նպաստամատույց կոմիտեն Զմյուռնիայում տեղակայվեց Ամերիկյան հյուպատոսարանի մոտ, որը գտնվում էր նավահանգստից ձախ⁶⁶: Հյուպատոսարանի և Աղետի նպաստամատույց կոմիտեի շենքերի վրա ծածանվում էին ամերիկյան դրոշներ, որոնք հուսահատ մարդկանց փրկության հույս էին ներշնչում: Շատ մայրեր իրենց և երեխաների ձեռքերին կապում էին կարմիր, սպիտակ և կապույտ գույներով կտորներ⁶⁷: Այստեղ հանգրվանում է նաև Էսթեր Լավջոյը՝ որպես ԱՀԿ-ի ներկայացուցիչ: Նա Զմյուռնիայում մնում է մինչև սեպտեմբերի 29-ը, այսինքն՝ ընդամենը տասը օր ու այդ կարճ, բայց ողբերգական ժամանակահատվածն անվանում է «Էվակուացիայի շաբաթ»⁶⁸: Քաղաքի այդ հատվածը համեմատաբար անվնաս էր մնացել: Աղետի նպաստամատույց կոմիտեն քաղաքի աղետյալ քրիստոնյա բնակիչների տարհանումը կազմակերպելու համար համագործակցում էր Հունաստանի կառավարության հետ⁶⁹: Աղետի նպաստամատույց կոմիտեի միջնորդությամբ՝ հունական նավերը, առանց հունական բարձրացված դրոշների, իրավունք են ստանում մոտենալու նա-

61 Այդ նավը Կ.Պոլսում Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցը վարձակալել էր Զմյուռնիայի աղետյալներին օգնություն հասցնելու և քրիստոնյաներին տարհանելու համար: Տե՛ս Ureneck, *Smyrna*, 352: Նավի անձնակազմը հույներից էր բաղկացած, բայց այն նավարկում էր Ռուսական կայսրության դրոշով, տե՛ս Lovejoy, *Certain Samaritans*, 133:

62 Ի դեպ, սա Լավջոյի առաջին այցը չէր Զմյուռնիա. 1904 թ. Երուսաղեմ ուխտագնացության գնալու ճանապարհին Էսթերն այցելել է Զմյուռնիա: Քաղաքն անջնջելի հետք է թողել նրա հիշողության մեջ: Նա գրում է. ««Արևելքի մետրոպոլիսը» գերել էր իմ երևակայությունը ոչ միայն իր հիանալի նավահանգստով, լայն նավամատույցով, ծովեզերքի երկարությամբ մղոններով ձգվող հրապուրիչ շենքերով, բայց նաև նրա ռոմանտիկ կյանքով, անփոփոխ երիտասարդ և վաղ քրիստոնեական միություններով: Զմյուռնիայի կրոնական պատմության մեջ ներշնչանք կար»: Տե՛ս Lovejoy, *Certain Samaritans*, 136-137:

63 Ureneck, *Smyrna*, 6.

64 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 140; Ureneck, *Smyrna*, 6.

65 Նույն տեղում, 138-139:

66 Նույն տեղում, 141:

67 Նույն տեղում, 143-144:

68 Նույն տեղում, 141:

69 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 141.

վահանգստին: Հունական կառավարությունը գրավոր երաշխավորագրերով, որ իրենց բեռնատար նավերը չեն առգրավվի թուրքերի կողմից, դրանք տրամադրում են կոմիտեին⁷⁰. այդ նավերով մի քանի օրում Չմյուռնիայից պետք է տարհանվեին բազմահազար քրիստոնյաներ: Այս հարցում կարևոր ներդրում ունեցան նաև ամերիկացի և բրիտանացի նավաստիները:

Իր գրքում Լավջոյը վկայում է, որ Չմյուռնիայում ապրող բոլոր ամերիկացի կա-նայք սեպտեմբերի 13-ի գիշերը ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնի հետ լքել էին արդեն հրկիզվող քաղաքը՝ մեկնելով Հունաստան⁷¹: Նա գրում է. «Ավելի ուշ ես հասկացա, որ մեկ կամ մի քանի ամերիկացի բուժքույր նավերով եկան նպաստամատույց, բայց նրանք ցամաք չիջան: Միգուցե՝ նրանք սպասում էին վեսիկաների⁷²: Ամեն դեպքում, ես միակ ամերիկացի կինն էի, որն ականատես եղավ Չմյուռնիայի տարհանման դա-ժան արարին 1922 թ. սեպտեմբերի վերջին շաբաթում»⁷³:

Լավջոյն առանց ժամանակագրական խախտումների մանրամասն ներկայացնում է սեպտեմբերի 19-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածը՝ Չմյուռնիայում հումանիտար աղետի մանրամասները, գլխավորապես՝ նավահանգստում կատարվող իրադարձու-թյունները, տարհանման կազմակերպման խնդիրները՝ իր բացահայտ հակակրանքն արտահայտելով քեմալականների նկատմամբ, փոխարենը՝ ամենայն ակնածանքով խոսելով Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հնագույն ազգերի՝ հայերի և հույների մասին:

Չմյուռնիայում նրա ժամանման ընթացքում շուրջ 300 000⁷⁴ մարդ ժողովվել էր նավահանգստի սավաքարերի վրա՝ մեծամասամբ հայեր ու հույներ: Մոտ տասն օր ու գիշեր հուսահատ մարդիկ կանգնած էին հերթում՝ ակնկալելով փրկություն ծովում գտնվող դաշնակիցների նավերից: Նրանց թիկունքում ծխացող քաղաքի ավերակներ էին, որտեղ վխտում էին հանցագործ հրոսակները, իսկ դիմացը՝ ծովը: Նա վկայում է, որ հերթում հավաքվածների մեջ շատ ավելի անգլախոս, բարձրագույն կրթություն ստացած մարդիկ կային, ավելին, քան ինքը տեսել էր Եվրոպայի փախստականնե-րի շրջանում⁷⁵: Ամբոյսի մեջ երբեմնի քաղաքաբնակ, ապահովված մադիկ, ըստ Լավջոյի, հայտնվել էին այնպիսի իրավիճակում, որն անգամ կենդանիներին հարիր չէ: Նրանք կեղտոտ էին, վախեցած ու անպաշտպան: Նա գրում է. «Օր օրի սարսափելի դեպքերը հաջորդում էին իրար: Երեխաները նավամատուցից ընկնում և ջրախեղդ էին լինում, երիտասարդ տղամարդիկ ինքնասպան էին լինում, ծերերը մահանում

70 Նույն տեղում, 145:

71 Երբ թուրք զինվորները հրկիզում են Չմյուռնիան, ԱՄՆ հյուպատոս Ջորջ Հորթոնը ԱՄՆ քաղաքացիություն ունեցող շուրջ 300 քաղաքացիների հավաքում է Չմյուռնիայի թատրոնի շենքում, որտեղից նրանք ամերիկյան «Միմտոն» հաժանավով մեկնում են Հունաստան: Sten Horton, *The Blight of Asia*, 149:

72 *Vesika* (թուրք.՝ փաստաթուղթ), այս դեպքում՝ մուտքի թույլտվության փաստաթուղթ:

73 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 142.

74 Նույն տեղում:

75 Նույն տեղում, 143:

էին հյուծվածությունից, իսկ նավահանգստի վերջում, երբ միաժամանակ 2-3 նավ էր լցվում, երեխաներ էին կորչում, իսկ նրանց մայրերը վազում և մոլեռանդորեն գոռում էին՝ իրենց փոքրիկներին գտնելու համար, ու մեծագույն երջանկություն էր, երբ կորածները գտնվում էին»⁷⁶:

Հերթի հրմշտոցի մեջ կային նաև հղի կանայք: Ինչպես նշել ենք, Լավջոյը մասնագիտությամբ մանկաբարձ-գինեկոլոգ էր: Այդ ծանր օրերին նա մի քանի անգամ ստիպված էր ծայրահեղ պայմաններում ծնունդ ընդունել: Նա գրում է. «Ամբոխի 3/4ը կանայք և երեխաներ էին. իսկ ես երբեք չէի տեսել երեխաներ գրկած այսքան շատ կանանց: Թվում էր, թե յուրաքանչյուր երկրորդ կին հղի է: Հրդեհը և իրավիճակը բազմաթիվ վաղաժամ ծննդաբերությունների պատճառ էին դարձել, և հազիվ պատկելու տեղ ունեցող նավահանգստում երեխաների մեծ մասը ծնվում էր առանց որևէ օգնության: Հինգ օրվա ընթացքում, ինչ էս այստեղ էի, 200-ից ավելի այդպիսի ծննդաբերություն է պատահել»⁷⁷: Բնականաբար, այդպիսի անմարդկային պայմաններում սորածին երեխաների ապրելու, փրկվելու հավանականությունը գրեթե զրոյական էր:

Աղետյալ քրիստոնյաների նավերով տարհանումը Չմյուռնիայից սկսվեց սեպտեմբերի 25-ին: Այդ օրը ութ նավ նավարկեց դեպի նավահագիստը⁷⁸, իսկ հաջորդ օրը՝ ևս 19 նավ⁷⁹:

Սեպտեմբերի 29-ի գիշերը Լավջոյն ամերիկյան հաճանավով լքեց Չմյուռնիան՝ իր հետ տանելով երբեմնի ծաղկուն քաղաքում կատարված սարսափելի մղձավանջը, որը, ինչպես ինքն է ասում, «անգամ Դանթեն չէր կարող նկարագրել Դժոխքում»⁸⁰:

Ըստ Լավջոյի՝ Չմյուռնիան արդեն լքել էր 250 000 մարդ, իսկ մոտ 50 000-ը դեռ այստեղ էին: Նա շտապում էր ԱՄՆ, որպեսզի հազարավոր կարիքավոր և հիվանդ փախստականների օգնության համար նյութական միջոցներ հայթայթի:⁸¹ Փախստականների մի մասը նահանջող հույն զինվորների հետ ապաստանեց հունական կղզիներում, իսկ նրանց մեծագույն մասը՝ մոտ 200 000 մարդ, Միտիլինիում (Լեսբոս կղզու ամենամեծ քաղաքը) և Քիոս կղզում⁸²:

Հունաստանում ԱԿՀ-ն ակտիվ գործունեություն ծավալեց՝ բժշկական օգնություն և սնունդ հատկացնելով հազարավոր անօթևան գաղթականների, որոնցից շատերը տառապում էին այդ ժամակահատվածում տարածված տարբեր վարակիչ հիվանդություններով, ոմանք լուրջ առողջական խնդիրներ ունեին սովահարության, թերսնվածության հետևանքով, իսկ սեռական բռնության ենթարկված բազմաթիվ կանայք (այդ թվում՝ անչափահաս աղջիկներ) տառապում էին տարբեր սեռական վա-

76 Նույն տեղում, 162:

77 *The Armenian Genocide*, 1796.

78 Lovejoy, *Certain Samaritans*, 149.

79 Նույն տեղում, 151:

80 Նույն տեղում:

81 Նույն տեղում, 167:

82 Նույն տեղում, 171:

րակիչ հիվանդություններով⁸³: Հունաստանի տարբեր բնակավայրերում կազմակերպվեցին հոսպիտալային ծառայություններ, որտեղ աշխատում էին ԱԿՀ-ի աշխատակիցները՝ Հունաստանի կառավարության հետ համատեղ:

Ի երախտագիտություն նրա մարդասիրական գործունեության, մասնավորապես՝ հույն գաղթականների հանդեպ ցուցաբերած, Հունաստանի Նիկեա քաղաքում տեղադրվել է Էսթեր Փոլ Լավջոյի կիսանդրին:

Էսթեր Փոլ Լավջոյն ապրեց համեստ կյանքով՝ զօրուգիշեր աշխատելով: Մահվանից 4 տարի առաջ նա ճանապարհորդում է դեպի Ալյասկա, Տոկիո, Հոնկոնգ և Մանիլա: Իր հարազատ կրթօջախում՝ Օրեգոնի բժշկական դպրոցում, նա հիմնադրել է «Փոլ» հիշատակի կրթական հիմնադրամը՝ ի պատիվ իր առաջին ամուսնու և որդու:

Լավջոյը մահացել է 97 տարեկանում՝ երկար և հաջողակ կարիերայից հետո⁸⁴:

Լավջոյի անձնական արխիվը՝ բաղկացած նամակներից, զեկույցներից, լուսանկարներից և այլ փաստաթղթերից, գտնվում է Օրեգոնի համալսարանում⁸⁵: Իր երկարատև և արդյունավետ մասնագիտական գործունեության ընթացքում նա գրել է չորս մենագրություն, որոնցից առաջինը «Լավ հարևանի տունը» (Esther Pohl Lovejoy, *The House of the Good Neighbor* (New York: The MacMillan company, 1919) գրքում ներկայացնում է իր փորձառությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Երկրորդը՝ «Իրական սամարացիներ», գրքի մասին արդեն անդրադարձել ենք սույն հոդվածում: Երրորդ գրքում՝ «Կին բժիշկներն ու վիրաբույժները» (Esther Pohl Lovejoy, *Women Physicians and Surgeons: National and International Organizations* (Livingston Press, 1939), հեղինակը ներկայացնում է «Ամերիկացի կանանց հոսպիտալներ» կազմակերպության գործունեությունը՝ ընդգրկելով նամակներ, զեկուցագրեր, զեկույցներ: Նրա վերջին գործը՝ «Աշխարհի կին բժիշկները» (Esther Pohl Lovejoy, *Women Doctors of the World* (Macmillan, 1957) գիրքն է, որտեղ անդրադառնում է ամբողջ աշխարհում կին բժիշկների գործունեությանը:

Լավջոյը Չմյուռնիայում քրիստոնյաների հանդեպ կատարած ոճրագործության մեջ մեղադրում է նաև իբր չեզոքություն պահած քաղաքակիրթ աշխարհին: «Նյու Յորք Թայմս» թերթում տպագրված իր հոդվածում նա գրում է. «Չմյուռնիայի սարսափը երևակայության և բառերի ուժի պատկերացումից վեր է: Սա մի հանցագործություն է, որի համար ողջ աշխարհն է պատասխանատու, քաղաքակիրթ տարիներին չունենալով որոշ միջոցներ՝ կանխարգելելու այնպիսի հրամանները, որոնք կատարվեցին: Սա աշխարհի համար հանցագործություն է. կողքի կանգնած՝ [նա] չեզոքություն է պահպանել և թույլ տվել 200 000 կնոջ դեմ այս անարգանքը»⁸⁶:

Այսպիսով, ամերիկացի բժիշկ, ԱԿՀ ծառայության երկարամյա ղեկավար, ԲԿՄԱ

83 ԱԿՀ-ի Հունաստանում ծավալած գործունեության մասին տե՛ս Lovejoy, *Certain Samaritans*, 171-302:

84 “Esther Pohl Lovejoy papers,” http://centuryofaction.org/index.php/main_site/Collections/esther_pohl_lovejoy_papers, դիտվել է՝ 09.08.2022:

85 “Esther Pohl Lovejoy papers, 1870-1995,” <https://archiveswest.orbiscascade.org/ark:/80444/xv239989>, դիտվել է՝ 09.08.2022:

86 *The Armenian Genocide*, 1797.

հիմնադիր Էսթեր Լավջոյը Չմյուռնիայի աղետի օրերին կատարեց ոչ միայն բժշկի իր մասնագիտական պարտքը՝ այդ ընթացքում լինելով քաղաքում գործող երեք բժիկներից մեկը, այլև «Էվակուացիայի շարաթվա» ընթացքում թողեց ականատեսի արժեքավոր վկայություններ, որոնք հատվածաբար տպագրվեցին նախ ժամանակի ամերիկյան մամուլում (The New York Times, The Washington Post), ապա՝ նրա «Իրական սամարացիներ» գիրքում: Կարևոր է նշել, որ Լավջոյը տալիս է դեպքերի (սև մասնավոր) մանրակրկիտ նկարագրություն՝ չթաքցնելով իր դժգոհությունը, որոշ դեպքերում անհանդուրժողականությունը քեմալականների ոճրագործությունների, քրիստոնյա բնակչության դեմ զինվորական ղեկավարության՝ Մուսթաֆա Քեմալի կողմից ուղղորդվող հանցագործությունների վերաբերյալ: Լավջոյը Չմյուռնիայի աղետը ներկայացնում է «Հոլոքոստը Չմյուռնիայում» եզրույթով: Նա նշում է, որ «Չմյուռնիայի Հոլոքոստը սկզբնավորում է Թուրքիայի բոլոր մասերից քրիստոնյա բնակչության ելքը»⁸⁷:

Չմյուռնիան սեպտեմբերի 30-ին գրեթե ամբողջովին զրկվում է քաղաքի մեծամասնությունը կազմող հայ և հույն ազգաբնակչությունից: Չմյուռնիայի աղետը, ըստ էության, Հայոց ցեղասպանության վերջին արարն է, որն իրագործվեց Մուսթաֆա Քեմալի հրամանով:

ESTHER POHL LOVEJOY: THE EXPERIENCE OF AN AMERICAN WOMAN PHYSICIAN DURING THE DISASTER OF SMYRNA

Gohar V. Khanumyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

SUMMARY

During the Armenian Genocide, physicians played a major role to rescue Armenians who were on the verge of annihilation. Some of them arrived in the Ottoman Empire to save the civilian population from humanitarian disaster. Among them was Esther Paul Lovejoy, a successful physician from the USA, a suffragist. After WWI, Lovejoy, as the head of the American Women's Hospital Service and her like-minded colleagues organized extensive medical relief in France, in the Balkans, in the Ottoman Empire, and in Armenia.

Adhering to her Hippocratic Oath, Lovejoy rushed to Smyrna to rescue the besieged Christians in September, 1922. During her 10 days in Smyrna, Lovejoy, being the only American woman and one of the three doctors working in the city, provided medical care in extreme conditions and participated in the evacuation of about 250,000 Armenians and Greeks. She wrote and published her eyewitness accounts of the Smyrna disaster in her book, "Certain Samaritans" in 1927.

⁸⁷ Lovejoy, *Certain Samaritans*, 178.

Key words: Smyrna disaster, Armenian Genocide, American Women's Hospitals, American Medical Women National Association, Greco-Turkish War.

ЭСТЕР ПОЛ ЛАВДЖОЙ: ОПЫТ АМЕРИКАНКИ-ВРАЧА ВО ВРЕМЯ КАТАСТРОФЫ СМИРНЫ

Гоар В. Ханумян

Фонд “Музей-институт Геноцида армян,” Армения

РЕЗЮМЕ

Во время Геноцида (1915-1923) большую роль в спасении армян, оказавшихся на грани уничтожения, сыграли врачи. Некоторые из них прибыли в Османскую империю для спасения мирного населения, оказавшегося в условиях гуманитарной катастрофы. Одной из них была Эстер Пол Лавджой, успешный врач в США, суфражистка. После Первой мировой войны она, в качестве главы Американской службы женских госпиталей, и ее коллеги-единомышленники организовали систему оказания медицинской помощи во Франции, на Балканах, в Османской империи и в Армении.

Придерживаясь клятвы Гиппократата, Лавджой в сентябре 1922 года бросилась в Смирну, чтобы помочь осажденному населению – около 250 000 армян и греков. За 10 дней пребывания в Смирне Лавджой, будучи единственной американкой и одним из 3-х врачей, работающих в городе, оказала медицинскую помощь в экстремальных условиях и участвовала в эвакуации около 250 000 христиан. Она, очевидец катастрофы в Смирне, в 1927 г. написала и издала книгу “Настоящие самаритяне.”

Ключевые слова: катастрофа в Смирне, Геноцид армян, Американские женские госпитали, Национальная ассоциация американских женщин-врачей, греко-турецкая война.

REFERENCES

Vardanyan, Gevorg. *Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական տիեզերք (1914-1923 թթ.)* [The Greek Population in the Ottoman Empire and the Asia Minor Disaster (1914-1923)]. Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2012;

Safrastyan, Ruben, Ruben Melqonyan, Artur Dumanyan, Vahram Ter-Matevosyan, Hakob Chaqryan and Anush Hovhannisyan. *Թուրքիայի հանրապետության պատմություն, բռնական դաշտագրք* [History of the Republic of Turkey: University Textbook]. Yerevan: YSU publication, 2014;

Gasparyan, Karen. *ԱՄՆ արտաքին քաղաքականությունը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին. 1914-1917 թթ.* [U.S. Foreign Policy During World War I: 1914-1917]. Yerevan: YSU publication, 2016;

Khacheryan, Karapet. *Զմիռնիական արկածներս 1922-ին, տպագրութեան պատր.՝ Դորա Սարայեան* [My Smyrna Ordeal of 1922, ed. and trans. Dora Sakayan]. Montréal, Arod Books, 1995.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Գոհար Վ. Խանումյան, պատմաբան, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գլխավոր ֆոնդապահ, Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի կրտսեր գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտը՝ որբահավաք աշխատանքներն Օսմանյան կայսրությունում, հայկական և օտարերկրյա նպաստամատույց կազմակերպություններ:

Էլ. փոստի հասցե՝ khanumyan.gohar@genocide-museum.am

Gohar V. Khanumyan, historian, chief-registrar at the Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Junior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies.

Research fields: orphan collecting efforts in the Ottoman empire, Armenian and foreign relief organizations.

E-mail: khanumyan.gohar@genocide-museum.am

Гоар Ханумян, историк, главный хранитель музейных фондов “Музея-института Геноцида армян,” младший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян .

Область исследования – спасение сирот в Османской империи, армянские и зарубежные благотворительные организации.

Эл. почта: khanumyan.gohar@genocide-museum.am